

A személyiséget állító tökéletes nyelv eszménye

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Márai stílusának, nyelvfelfogásának vizsgálata bizonyosan sürgető feladat, hiszen az elmúlt negyven évben befogadása a legszűkebb körökre korlátozódott, az irodalmi köztudatból teljesen kiiktatózott, s végül az életmű tényleges recepciója szélesebb irodalomszociológiai értelemben egyszerre, néhány év alatt történik meg. Hogyan látjuk ma Márai harmincas évekbeli stílusát a magyar irodalom és az irodalmi nyelv történeti folyamataira vonatkoztatva. Szegedy-Maszáék Mihály alapvetően 19. századi jellegű írónak tartja Márait,¹ míg Kulcsár Szabó Ernő szerint Máraival szakadt meg az a próza-történeti lehetőség, amely a harmincas években már aktuális relativista-nyelvkritikai fordulatot végrehajthatta volna.²

Az alábbiakban Márai nyelv- és stílusfelfogását, gyakorlatát elemzem egyik fő művében, az *Egy polgár vallomásaiban*, ezzel kísérelvén megközelíteni azt, hogy Márai miként próbált nyelvi választ adni a magyar nagyregénynek, a magyar epikai nyelvnek általa érzett hiányára, s egyúttal a századforduló, majd a 20. század első harmada két irodalmi nyelvi kihívására, a klasszikus modernsége és az avantgarde nyelvfelfogására.

1 SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Felmagasztosítás és tönkretétel: nyelv a két háború közötti regényben*. Lásd e kötetben.

2 KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Az egyéniség foglalatja*. Irodalmi Szemle 1992/4. 366.

(A kifejtett nyelvelfogás)

Az *Egy polgár vallomásainak* belső címlapján a következő olvasható: „E regényes életrajz szereplői költött alakok: csak e könyv oldalain van illetőségük és személyiségük, a valóságban nem élnek és nem is éltek soha.” E különösnek tűnő záradék voltaképpen a legtermészetesebb írói eljárást jelzi: a következő oldalakon irodalmat olvashatunk, nem pusztán dokumentumot. Márai nem akarja elhíttetni, hogy amit leír, az a valóság (volt), mert tudja, ez így már irodalom. Ezzel elkerüli az irodalmi szociográfia kötelező penzumát, s kellő distanciába jutván tárgyával – így saját magával is – vállalhatja az emlékezés torzító: karakterizáló magatartását és stílusát. A vallomásokban e magatartást ki is fejtí: „Azután leszámoltam a valósággal, hogy nincs menekvés számomra, sorsomért nem felelős senki, át kell adnom az életemet a műnek, szőröstül-bőröstül, feltételek nélkül”.³ A tárgyas irodalomfelfogás elemeit vélhetjük itt felfedezni, a tudatosan építkező személyiség autonómiájával összekapcsolva.

Márai harmincas évekbeli művei, illetve az általam itt példaként vett *Egy polgár vallomásai* a nyelvi klasszicizálásnak (a nyelvi hagyományok összegzésének és új szintetizálásának) tiszta eseteiként idézhetők. A tárgyas vallomásokat író Márai nyelvében is összegez, keresi a magyar próza letisztult nyelvét, azt, amelyen a még mindig hiányolt prózát meg lehet írni. E kíváncsi történeti indíttatású is, de aktuálisan jelenik meg Márai művelődési eszményében és kultúrkritikai magatartásában.⁴

Márai Sándor Kosztolányitól tanult ebben a legtöbbet,⁵ nem véletlenül, hiszen nyelvi eszménye, a racionális mondatszerkesztésű, határozottan gondolatritmusos szövegalkotási mód rövid tagmondatokkal, egyértelmű kapcsolásokkal, kevés és

3 *Egy polgár vallomásai*. Bp., 1990. 383. A továbbiakban e kiadás oldalszámaira hivatkozom.

4 KULCSÁR SZABÓ Ernő: i.m. 362.

5 SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Márai Sándor*. Bp., 1991. 34–41.

áttetsző metaforizálással leginkább hozzá, az idősebb pályatárshoz állt közel. Felfogásuk beszélő közösségre vonatkozó része mégis lényegesen különbözött egymástól.

Márai nyelvészmenyének etikai s világnézeti alapjait e korból legtisztábban talán az 1943–44-es *Napló* egyes passzusaiiban lehet föllelni: „Milyen mély rend van a világban a kapkodó emberi világ mögött”,⁶ sejtí. E rendet kísérli meg leképezni a nyelvvel. „Mesterséges lenne, ha lelkendeznék, mert Szicíliát vagy Vámosgyörköt elfoglalta ez vagy az. Ez a világ dolga. Az én dolgom, hogy összeilleszsem az alany, állítmány segítségével a fogalmakat, akkor is, vagy éppen akkor, ha összedől a világ”.⁷

S határozott mozdulattal jelöli ki a számára fontos nyelvi hagyományt: Pázmány a magyar prózát éíg emelte; azután, gyorsan, a legjobbak is csevegni és szavalni kezdettek, felváltották e próza tömör aranyát kényelmes váltópénzre. A magyar nyelv komor ereje Pázmány után csak Vörösmarty verseiben szólalt meg, újra és még egyszer, minden hitelével”.⁸ És: „Visszaadni a magyar prózának a Pázmány alkotta nyelv hitelét, zenéjét, szó- és mondatkötését... mindenki várja ezt, a magyar színpad, az irodalom, a politika. Pázmány nyelvén nem lenne oly könnyű hazudni”.⁹

S ebből következik az etikai parancs, mely nem pusztá stíluskérdés, nem is irodalmi probléma, nem is antropológiai nyelvészeti kérdés megfogalmazása, hanem a személyiség építésének, az integritásnak egyik sarkköve, a nyelvi fegyelem etikai parancsa: „még mindig nem tanultam meg könyörtelenül hallgatni”.¹⁰ A nyelv tehát Márai felfogásában nem instrumentum, nem követendő minta alapján használandó eszköz, hanem a hagyomány és az egyéniség együttműködésével megteremtendő szubsztancia.

6 MÁRAI Sándor: *Napló* 1943–44. Bp., 1990. 24.

7 Uo. 57.

8 Uo. 42.

9 Uo. 43.

10 Uo. 38.

A nyelvi hitelesség keresése volt a fő írói cél, a nyelvbe vetett bizalom megrendülésének Márai által is érzékelt fázi-sában, s a nyelvi hitelességgel együtt a személyiség megalko-tása, a polgári lét tételezése. Márai szentenciázó és nem bölcselkedő alkat volt, de stílusában és nyelvi reflektáltságá-ban felismerhető, hogy a nyelvi relativitás formálódó problé-maköre őt is foglalkoztatta.

Ezért is érthetetlen a negyven évvel ezelőtti durva ítélet, mely Márait nyelvileg is kirekeszteni szándékozott a magyar irodalomból. Például Karinthy Ferenc így beszélt 1951-ben az Írószövetség kongresszusán: „Ugyanakkor szólni kell a reak-ciós polgárság íróinak nyelvrontó tevékenységéről: Bús Fekete és Vadnai László zsargonjától egy az arcvonai Márai Sándor ködös, szétmállott, érthetetlen félhalandzsáig. A magyar národnyikok, Szabó Dezső és kivált epigonjaiknak dagályos, zagyva, zűrzavaros nyelvezetétől – ma már ezt jobban látjuk – egyenes út vezet Szálasi *talajgyökeré*-ig és *vérrögvalóságá*-ig”.¹¹ Ám ne ebben, hanem Márai szövegében mélyedjünk el.

(Morfológia)

Elsőként tehát az egyaránt dicsért és elutasított Márai-mon-datokat vizsgáljuk meg az *Egy polgár vallomásainak* egy rövid részletén. A kiemelt szakasz a mű végén olvasható, s a II. kötetet, az utazások körét, a tízévi távollétet zárja le, szerke-zetileg pedig az egész művet is: a vallomástevő – vonakodva bár – de hazatér, mert tudja, hová tartozik.

Íme a részlet: „Tavaszi elején utaztam haza; Tirolban már virágoztak a gyümölcsfák. Nem utaztam lelkesen, sem dia-dalmas kedvvel; nem is siettem különösebben. Döcögve utaz-tam, s úton-útfélen megálltam, pihenőket tartottam, haladé-kot adtam magamnak. Útközben kiszálltam Zürichben, meg-aludtam Münchenben, ögyelegttem Salzburgban, s heteket töltöttem Bécsben, míg reászántam magam, s felültem az Ostbahnhofon a hazainduló vonatra... Hegyeshalmon, az

¹¹ KARINTHY Ferenc: *Nyelvünk tisztasága*. Magyar Nyelvőr 1951. 335–336.

állomáson fejkendős öregasszony süteményt árult s mezítlábas gyerekek újságot és cigarettát. Rongyosak voltak és kopottak. Néztam őket a vonatablakból és soha nem látott részvét, rokonságerzés járt át. Ezekkel kell élnem, gondoltam. És ugyanakkor nagy megnyugvás fogott el, hogy ez jól van így. Csak annyit értettem, minden következménnyel, hogy hazaérkeztem.”¹²

A szakaszban rövid mondatok olvashatók, az összetettek is áttekinthetők, rövid tagmondatokból állnak. E mondatok predikatív szerkezetek, egy-egy vonzattal. A szerkezetek – elemi és tömör voltak miatt – voltaképpen egy-egy világfragmentumot állítanak föl. A jelenetezés pontos, tájékoztató, a mondatok szemantikája világos, azonnal érthető. Letisztult, tömör stílus ez, melyben nincsen egyetlen fölösleges szó vagy szerkezet sem. A rövid, egyszerű tagmondatok egyértelműen levezethetően következnek egymásból egy pragmatikai értelmezési keretben, egyébként toposzként: utazás, hazautazás, Hegyeshalom, Márai hazautazása a könyv végén. Az igék pontosan érzékeltetik az utazás dinamikáját s egyben az emlékező bizonytalanságát, meg-megállását. Ebben a ritmikus időszerkezetben válik érdekessé a *felültem*: ennek befejezett jellege nyitja ki az új idősíkot a jelenetben, a perfektuált ige kezdő tartalmúvá válik, s így lesz a következő rész múlt ideje az eseménysor leírása helyett „elbeszélő” múlttá, folyamatos idővé az állomás-jelenetben.

Mintegy kívülről nézzük az egyes szám első személyt, mert ő is kívülről nézi magát. A tárgyiasan közlő szikár mondatokban a szavak megnőtt jelentősége erősíti mindezt. Márai nem új szavakat keres vagy alkot, nem bonyolult metaforákat szerkeszt, hanem a régi, megszokott szavaknak akarja – programjának megfelelően – visszaadni tartalmukat és erejüket, azáltal, hogy nem fecseg a fecsegő világban. Így a főnevek egyrészt a mondatszerkesztésből fakadóan meglehetősen egyenesen referálnak valamire (áttétel nélkül), másrészt nem

¹² Egy polgár vallomásai. 366–367.

pusztán referálnak valamire, hanem hangsúlyosan jelzik, hogy valami van, létezik, valahol, valamikor. A Ø szintű létigés referáló főnév, valamint a hozzá kapcsolódó egyszerű cselekvés (cselekvő igével) adja a Márai-mondat tömörségét. Ebben a stílusban nem kell megmagyarázni a tavaszt, nem kell leírni Tirolt: mindkettő végérvényesen az, ami, ahogy ismerjük szemantikai mezőivel, konnotációs vonzataival. Mert egyetlen szóval vannak megnevezve, ezért a legáltalánosabb, legtipikusabb, tehát a mindenki számára ismert jelentéssel működnek a mondatban; megcáfolhatatlanul érvényesek.

Mindez azonban csupán a lényegi közlést készíti elő: az otthon, Magyarország képét. Az emlékező első benyomását, mely mintegy metaforikusan is és rész-egész viszonyban is elé – elének állítja az országot, az ott élők közösségét. Az *öregasszony* és a *gyerekek* egyszerű főnévi megnevezés éppúgy működik, mint az előző főneveké: a típusért állnak, félreérthetetlenül. S egy újabb jellegzetes Márai-fogással leíróvá, képszerűvé válnak: jelzöt kapnak, de mindig csak egyetlen jelzöt. A *fejkendő*s *öregasszony* és a *mezítlábas* *gyerek* ebben a szemantikai rendszerben a részletezés, a kifejtés helyett áll jelölőként: jelentésük az egyedi reális képiségből kiindulva a típuson keresztül egyszerre metaforizálva és metonimizálva (a teljes magyar közösséget helyettesítve s egyben hasonlítva is rá tagjain keresztül) helyettesíti a kép részletezését és a szociológiai leírást, amelyre Márai mint háttérismeretre játszik rá. Ezek a szavak ezzel az eljárással – s a jó megválasztással – pontosan sűrítik a szöveget, tartalmat, súlyt adnak a szavaknak, igazzá, hitelessé teszik az összes nyelvi elemet. A tárgyi megfelelő pontos megtalálása a distanciálás ellenére is közel hozza a képet mind a szövegbeli egyes szám első személyhez, mind a befogadóhoz. Mindezt csak erősítik a következő mondat jelzői értékű állítmányai, szinte már bőbeszédűen. S ez a néhány mondata, ez a néhány főnév és jelző teszi etikussá az együttérzés egyszerű formájú kinyilvánítását, majd a sztoikus hangvételű szentenciát, a heves érzelmek-

től mentes kijelentést: „Ezekkel kell élnem, gondoltam. És ugyanakkor nagy megnyugvás fogott el, hogy ez jól van így.”

A legegyszerűbb lehetséges mondatformák találhatók a fenti idézetben, s ezek a formák a nyelvi letisztultságot, az irodalmi hagyományt, a nyelvi bizonyosságot keresik és találják. Márai nem ír hosszú mondatokat a vallomásokban, s látszólag azok is rövid tagmondatokból állnak (vö. pl. 301. o.: „Most már elutazhattunk volna...”; 312. o.: „Senki sem figyelt...”; 328. o.: „A pénzt, melyet...” stb.). E mondatok a lélegzet természetes ritmusát követik, így a tartalmilag legsúlyosabb pillanatokban is viszonylag kis nyelvi feszültséget keltve, s könnyű oldást találva.¹³ Így adja a nyelvtani forma s a stílus a távolságtartó tárgyias magatartás nyelvi alapjait, feszültséget teremtve a műfaj, az írás elvárt és megvalósult stílusa között, ám épp ezáltal egyedivé téve a művet.

Márai szűkszavú s mégis informatív, képi és stilizált írásmódjának ez az eljárás az egyik titka: mesterien tud egyéníteni teljes mértékben általános jelentésű főnevekkel, jelzőkkel, határozókkal. Pl.: „A költők megrettenve éltek egy mindegyre barbárabb, néger-mód csiricsaré és késeket köszörülő világban” (287); „Emma, a gyógyfűárusnő patikában maradt lánya, elkeseredett dühvel és elégtétellel kürtölte szét a hársfa-tea csomagolása közben családi rémhíreit” (332); „Ezek a francia tőkések időnként milliárdokat veszítettek orosz, török állampapírokon, de mindig maradt még néhány száz milliárdjuk balkáni államok vagy tengerentúli gyarmatok politikájának finanszírozására” (333).

Márai ezzel a technikával jellemzi családtagjait, a kassai polgárokat éppúgy, mint berlini ismerőseit vagy a párizsi Ritz arisztokratáit, az irodalmi kávéházak legismertebb alakjait (ma már ismert költőket, pl. Ezra Poundot), egyszerre bennfentesen és távolságtartón. A metszően éles szavak többnyire a köznyelvi magyar szókészletből származnak, annak válasz-

13 FÓNAGY Iván: *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. Bp., 1990.

tékos társalgási és irodalmi rétegéből. Ritka a neologizmus (pl. *társas kocsi*, 326) vagy a régiesség, a nyelvi irodalmiasság, pl. *reábízta*, *künn* (305), *szállást vettem* stb.

(Alakzatok)

A Márai-stílus másik legfőbb jellemzője a gondolatritmus, az ismétlés különböző változatain alapuló prózaritmus. Kevés olyan prózaírónk van, aki ennyire egyértelműen és ennyire nagyszerűen alkalmazta az ismétléses alakzatokat a mondat- és szövegszerkezet szintjén.

A fentebb elemzett rövid részlet is ritmusos, s nem csupán a rövid, hasonló tagmondat-hosszúság miatt, hanem a hasonló szerkezet okán is. A második mondatban három azonos szerkezet van: tagadás+ige+módhatározó. A három tagmondat szemantikailag részben szinonim, részben kifejtő. A harmadik mondatban ugyanez a szerkezet állítóvá válik, s a sorrend megfordul: módhatározó+ige. Ezáltal a ritmus másodlagos információként sugallja a hős habozását, pontosítva az előző mondat tartalmát, reflektálva az előző fejezetek meditatálásaira. Végül a negyedik mondat szintén megismétli az alapszerkezetet (ige+helyhatározó), négyszer, mint az előző. A ritmus e mondatban az egységek s a közöttük levő szünetek váltakozásával az utazás és a megpihenés váltakozó dinamikáját érzékelteti (szó szerint érzékletessé teszi) a fogalmi szint felett, tovább magyarázva s építve az előző mondatok tartalmát, ill. kontextusát. Az igekötős igék denotatív jelentése, konnotációi és az igealakban rejlő predikatív viszony, valamint a legegyszerűbb bővítmény mint szerkezet tehát a periodikus ismétléssel és variációval az utazás valós idejére, s ugyanakkor az utazó hős pszichéjére utal.

Ha a grammatikailag egyszerű mondat csupán jellemző az *Egy polgár vallomásaira*, akkor ez a ritmus, mely folyton variálódik, vissza-visszatér a különböző témák kapcsán, mintegy alapvető rendezőelvként fogja össze az egész művet, ahogy az emberi életet a lélegzetvétel természetes és nem szűnő, határok közötti ritmusa; a sztoá nyugalma, az irodalmi

író hagyománytudata és stílusfegyelme árad belőle (vö. a Lola párizsi betegségéről szóló passzust).

Még jellemzőbb azonban egy másik ismétléstípus, melyet a tételmondat periodikus ismétlésének lehet nevezni. Számtalan esete közül a II. kötet I. részének 12. egységét elemzem röviden. A fecsegést kerülő, szintén jellegzetes in medias res kezdőmondat így szól: „S egy napon felébredtem, s észrevettem, hogy a frankfurti év megmunkált bennem valamit” (238). E mondat után mintegy tíz sornyit medítál eddigi írásain, azok értékén, egyszóval addigi írói (újságírói) teljesítményét összegzi. Majd újra kezdi, kissé módosítva: „Észrevettem, hogy a frankfurti év lazán megrajzolt bennem valamit, ami első formája a munkának, s talán nem is egyéb, csak akaratlan, homályos, bátortalan magatartás” (uo.). Szinonimákkal ismétli előző közlését, a bekezdés tételmondatát, de már tovább is építi, ahogy gondolatai, eszmélkedése alakul.

S még egyszer, más szempontból – emberi kapcsolatai szemszögéből – összegzi írói mivoltának akkori lényegét, röviden, tizenöt sorban, hogy a fentebb jellemzett stílusú kontextus-építésben máris a téma végkövetkeztetéséhez jusson, a rá oly jellemző szentenciához: „Az írás végső értelmében nem egyéb, mint magatartás, nagy szóval úgy mondhatnám, erkölcsi magatartás. Észrevettem, hogy feladat vár reám, melyet nekem kell egyedül, külső segítség nélkül elvégeznem” (uo.).

S miután a legelvontabb szentenciát megfogalmazta, mind ezt visszahelyezi az eseménytörténetbe, a lehető legegyszerűbb módon: újrakezdi a részt a tételmondat első felének harmadszori ismétlésével: „A frankfurti év zsúfolva volt emberekkel” (uo.). Kihasztnálja tehát a jelzős szerkezet poliszémiáját, s mindegyiket kifejti. Először a metonimikusat: mi minden történt vele bensőleg egy év alatt bizonyos események hatására; majd a szó szerintit: leírja a Frankfurtban eltöltött idő legjellemzőbb történéseit. (Az ismétlő szerkesztésmódot erősíti, hogy maga a struktúra másutt is előfordul, rendszeresen, pl. *berlini év* stb.).

Ez a fajta szerkezetisméltás több szempontból is értelmezhető. A bizonyosság keresése köti őket össze. Így az író az ismételt tételmondat minden szemantikai lehetőségét kihasználhatja. Ezáltal biztonságosan körüljárhatja témáját, minden lényegeset elmondhat róla. Közben mintegy próbálgatja, melyik mondat a legpontosabb, a legjobb. Ugyanakkor ez a technika újból alkalmat ad a distanciálásra, a tárgyiasításra, melynek szóválasztási és mondat szerkesztési eljárásait fentebb már jeleztem. Márai tehát pontosan tudja, hogy egy mondat többféleképpen értelmezhető, ill. két szinonim mondat nem ugyanazt jelenti. Mégis etikusan pontosan akar fogalmazni, fecsegés vagy bölcsekedés nélkül. Ezért inkább mindig újakezdi, hogy a kétértelműségeket lezárja. Klasszicizálja, tökéletesíti a mondatokat, miközben egyrészt stílusával reflektál a nyelvi kétély 20. századi kérdéseire, másrészt pedig műszervező, formateremtő elvet alkot.

Bekezdéseket, kis egységeket köt össze, így vegyíti a II. kötet II. részének 11. egysége a belső ismétléseket (Lola+magány) a külsőkkel (irodalom+írói lét+család), s a legsztorisabb elemeket könnyedén köti össze a kristálytisztá szentenciával, mindezt letisztult természetességgel (284–5). És összeköti a nagyobb egységeket is. Az I. kötetet a család témája, a II. kötetet pedig az utazás. Ez utóbbi részben a pályaudvari jelenetek, a vonatbeli leírások szinte hasonló pontossággal ismétlődnek, mint a fent elemzett részben, sokszor nagy könyvbéli távolságokat összefogva, egyszerre adjekciós (ismétlős) és transzmutációs (elágazós-kitérős) alakzatokként. Egy-egy villanásnyi kép jelzi mindezt a II. kötetben az I/1., majd a I/12. részben (de egyebütt is), hogy a II/12. részben visszatérjen, s végül a legutolsó, már elemzett hazatérő egységben végérvényes jelentést kapjon.

A másodlagos epikai közlésmódok (a leírás, az elmélkedés és a szentencia) a maguk módján természetes módon jellemzők Márai e művére, eredvén egyrészt magából a műfajból, másrészt az írói habitusból, annak esszéizáló hajlamából. (A másodlagos epikai közlésmódok mind gyakrabban ját-

szottak növekvő szerepet a harmincas évek magyar prózájában.) Így például az ezekre jellemző kauzalitás adja az általános alapot az ismétlő alakzatok Márainál oly gyakori használatára.

E nyelvi, stilisztikai jellemzők alakítják tehát a vallomások teljes szövegét: a rövid mondatok ritmusa, a pontos jelentésű szavak, a tematikus főnevek, tételmondatok ismétlése, grammatikai, szemantikai továbbvitele a fő strukturáló elv. Az I. könyv – az egyébként a körülhatárolhatóbb téma miatt is – kissé hosszabb mondataival, nyugodtabb hangvételével számtalan komplex példát ad. Így mindjárt az első oldalakon a ház leírása rendszeresen újra kezdődik, határozott névelővel. A tematikus főnévből az ismétlések nem csupán magának a spirituálisan is oly fontos épületnek a jellegzetességeit vezetik le, hanem – mintegy szabad asszociációként, ám ezúttal szándékosan nem metaforizálva – a szemantikai mező tágításával már metonimikusan a benne lakókra vonatkozó állításokat is. Az épület leírása nem tudományosan vagy realistán rendszeres, hanem szubjektíven érzékelhető karakterjegyeket emel ki az emlékező. Ennek a tömör mondatos, tematikus főneves leírásnak az analógiájára s a vele együtt járó szemantikai lehetőségeket kihasználva fűz Márai olyan rövid kitérőket, elmélkedéseket a szövegbe, melyek nem csupán a ház lakóit jellemzik, hanem a szokásrendszerek és tárgyak, valamint gazdáik összefüggését is. E mozzanatok újra az egész helyett állnak metonimikusan, s egyben magukban foglalják az egészet, hasonlítanak arra metaforikusan.

Két egyszerű mozzanatról van e helyt szó. Az egyik a cseléd-klozettről szóló néhány sor: a jelenségleírás tömör szenvtelensége több irányba referál: az építető polgár szociális érzékenységre, az építész figyelmességére, kissé ironikusan is, az érintett cselédekre pedig csodálkozással elegy együttérzéssel. A néhány sor hosszás szociológiai fejtegetés helyett áll, a fentebb jelzett eszközökkel élve az ide vonható lényeg tárgyi megfelelőjeként. Éppígy értelmezhető a néhány mondatos megjegyzés az előszobáról: ironikus és megértő is

együttal a hivalkodó, racionális és mégis hiábavaló jelenséggel szemben.

Így alakul ki egyrészt a szöveg tematikus rendszere: a házból – annak meghatározása közben – mindig levezet valamilyen részletet, jelenséget, majd személyeket, ebből a családot, a környezetet, s lassan önmagát, a viszonyrendszert. E viszonyból és az emlékező személyiségépítéséből, a Bildungból következik a konfliktus, mely a második könyv toposzához, az utazáshoz, majd a hazatéréshez vezet.

Márai stílusa mindent megközelíthetővé tesz: a legtermészetesebb dolgokat éppúgy ki tudja fejezni, mint a legkülönösebbeket, a legcifrább ügyeket, a legkínosabb erkölcsi és esztétikai eseteket. Azt lehet mondani: józanul, mégis retorizáltan (az irodalmi hagyomány alapján), ennek következtében egyszerűen, mégis mélyen.

(Átfogó nyelv- és stílusértelmezés)

Honnan ered ez a stílus, ez a nyelvfelfogás? A Kosztolányira való hivatkozást már említettem, de szokás még Thomas Mann-t, sőt Hessét vagy Musilt is említeni.¹⁴ Anélkül, hogy e hatásokat, illetve általában a magyar próza addigi alkotóinak bizonyos hatását kétségbe vonnám, egy fontosnak tűnő korábbi összetevőre kell rámutatnom. A tájékozódásban az *Egy polgár vallomásainak* témája segít (a polgár fogalma, létformája), s a Márai-mű egy rejtettebb jellegzetessége, a Bildung, a képzés elfedett, de nem eltitkolt jelenléte. Hiszen miközben Márai magát a polgárt búcsúztatja, leírja azt, hogy ő hogyan próbált azzá válni. Ha tehát értelmezési horizontunkba fogjuk például Defoe *Robinsonját*, Goethe *Wertherjét* és különösen Keller *Zöld Henrikjét*, talán némi fogódzót lelünk. Tudvalévő, valamennyiben nagy szerepet játszik a Bildung-mozzanat, a származás- és osztálytudat, a személyes és osztályidentitás.

E művekre, különösen a Máraihoz közel álló *Zöld Henrikre* a józan teljességre törekvő nyelv jellemző, a *sensus commu-*

14 KULCSÁR SZABÓ Ernő: i. m. 366.

nisra apelláló stílus, amely nemegyszer közhelyes, de amely végül mindig elemelkedik ettől, és az irodalmiság közegeiben a kiműveltségnek rendszerint egy fokkal magasabb szintjére tör. E stílus összetevői: a köznyelvi, enyhén vagy határozottan választékos szavak, a hozzá tartozó tárgyias, pontos jelentésekkel (innen a hasonlatok gyakori, a metaforák ritkább volta), a számos, de nem túlzó jelző, a sok természettudományos és hivatali kifejezés; a szabályos, grammatikus mondatok, melyek megfelelnek a kor eszményítő nyelvtanainak; a lineáris, racionális szövegszerkesztés. A polgári etika nyelve ez, valóban egy kissé tizenkilencedik századi módon fegyelmezett, teljességre törekvő, magabiztos (ezért tűnhet néha modorosnak).

Háttérét a polgári életmód eszménye adja. Az autonóm személyiség, aki egyben harmonizál természetes közösséggel, nem beszélhet másképp, mint a közösség kiművelt, kifinomult közös nyelvén, mely az irodalmi hagyomány alapján is eljut az eszményi szintre.¹⁵ Ezt a nyelvet nem rendítik meg az emberi esendőségek, a visszataszító tulajdonságok, a bűnöknek a ténye, ahogy a szépség és jóság sem (az előbbire kitűnő példa De Quinceytől az *Egy angol ópiumevő vallomásai*, melyet Márai jól ismert, s hangsúlyosan említett több ízben). Ezért vállalhatja e nyelv az egyes szám első személyű közlést is, mert nyelvileg magabiztos. Etika és beszélő közösség áll mögötte.

Márai a harmincas években ezt az eszményt természetesen nem tudta megvalósítani, hiszen ő már olvasta a klasszikus modernség és az avantgarde műveit, látta a nyelv mellé tett kérdőjeleket. A kérdésekre, a nyelvi relativitásra vonatkozó fölvetésekre azonban válaszolni kívánt. A nyelv teljes erejét és hitelét visszaadni már nem tudta, de a dolgok mögötti rendnek a nyelvben való újraalkotása lehetségesnek tűnt

15 Vö. H. PAUL *Gemeinsprache* fogalmával. In: *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle 1880.

számára a nyelvi tömörségben, a letisztultságban, a finom ironizálásban. E ponton válik Márai nyelvfölfogásában lényegessé a Kulcsár Szabó Ernő által szintén középpontnak említett kultúrkritikai mozzanata.¹⁶ A megkritizált magyar nyelvhasználat mint hagyomány mellé Márai saját kritikai alapon fölépített nyelvét helyezi, amely egyrészt tudatosan történeti, művelődési legitimációt kap a régebbi irodalmi múltból (Pázmánytól Kellereen át Kosztolányiig), másrészt a személyiség integritásának kiépítéséből, nyelvben való tételezéséből, nyelv és személyiség megalkotottságának s egyben hagyományozottságának összjátékából kapja értelmezését.

Ezért oly fontosak az *Egy polgár vallomásainak* toposzai, az otthon, a család, az utazás, az irodalom és a kultúra. E toposzok többek között az egyén és a beszélő közösség, az író és a magyar anyanyelvűek, valamint az irodalmi hagyomány viszonyát taglalják. Az *Egy polgár vallomásai* végső soron arról az állandó küzdelemről (is) szól, amely e viszonyt Márai egész életében jellemezte: sem vele, sem nélküle. Nem tud e közösségtől és hagyományrendszertől elszakadni, hiszen onnan származik, de kritikája miatt nem tud teljes nyitottsággal az elvárások elébe menni, hiszen nyelvi eszménye készen van, s az csak részben származik a hagyományozó közösségtől és az irodalomból, részben éppen magából az íróból. Így alkotja meg önmagát folyamatosan, nyelvében.

Márai számára a nyelv tehát még letisztult klasszicitásában sem válik a világ egészelvű magyarázatává. Zöld Henrik nevelődése végén révbe ér, tudja helyét és feladatát az átlátható világban. Ezt jelzi magabiztos nyelve. Márai nevelődésének végén nem láthatja a világ elrendezettségét (csak sejti, érzi, mint írja az 1943–44-es *Naplóban*). Ő a részben maga teremtette nyelvet látja át mint a rend még lehetséges megnyilvánulását. Tökéletességre, letisztultságra törő nyelve nem kötődik immár külső tényezőkhöz, nem világmagyarázat

16 KULCSÁR SZABÓ Ernő: i. m. 363.

része, nem az osztálytudat jelzése, csupán saját személyiségének egyetlen lehetséges megnyilvánulásaként jelenik meg.

Harmincvalahány évesen önmagát öregkori bölcs helyzetébe képzei, mint Krúdy, s onnan szemléli valós fiatal énjét. Ám nem metaforákkal borong a múltakon, mint példaképe, hanem a bölcs mindentudásával s kész nyelvével írja azt le könyörtelen tárgyiassággal. S ez a nyelvfelfogás, az alany és az állítmány egyeztetésének mindenekfelett való etikai parancsa azt mondja: az író, az autonóm személyiség addig létezik, amíg ezt az irodalmi beszédaktust meg tudja tenni, amíg teljesíti belső szükségből és hagyománytiszteletből vállalt kötelességét. Ezért lesznek a szavak világosan egyértelműek, ezért igazít el a szövegben a megbízható, természeti jellegű prózaritmus, ezért zárja le a belső egységeket szentencia. Ez a nyelv a tökéletességre törekszik, a túlzott normativitásra, nem egyedüli példaként a 20. századi magyar irodalomban.

Márai a harmincas években újra megteremtette a hiteles magyar irodalmi nyelv lehetőségét, ám – s ezt ironizáló megjegyzései bizonyítják – e személyiségfüggő nyelv világ-bavetettségeről, értelmezési és értékrelativizmusáról épp kultúrkritikai beállítottsága révén aligha lehetett kétséges.

A nagy előd és példakép, Kosztolányi még megtehetette, hogy azonosuljon a beszélő közösséggel mint a nyelvi hagyomány tudottan heterogén hordozójával. Épp ebben az időben, 1933-ban így ír Kosztolányi: „Tisztelnünk kell annak a nagy családnak az érzékenységét, hagyományait, melynek körében élünk. Ez a nyelvi család joggal elvárhatja tőlünk, hogy nagyjából úgy beszéljünk és írjunk, ahogy náluk szokás. Ami pedig szokás, az – e szó ősi jelentése szerint – erkölcs is. Ez a nyelvhelyesség erkölcsé.”¹⁷

Márai számára ez a bizonyosság már csak az általa – a hagyományból is – megalkotott nyelvben volt meg, azon kívül nem.

17 KOSZTOLÁNYI Dezső: Szerkesztői bevezető a *Pesti Hírlap* nyelvőre elé. Bp., 1933. 7.